

Twee achterneven

Uitgesproken door Roelof van Gelder ter gelegenheid van de plaatsing van twee Stölpersteinen voor het huis Alexander Battalaan 2b te Maastricht op 13 april 2016.

Geachte aanwezigen,

Het komt wel eens voor dat je er op een goede dag familie bij krijgt. Meestal is dat een kind, een kleinkind, een neef of een nicht of zelfs achternichten en achterneefjes.

Het komt ook voor dat er zich na een huwelijk ineens een hoop schoonfamilie aandient.

En het kan ook wel eens voorkomen dat je een brief van een notaris krijgt, die meldt dat je een reusachtige erfenis hebt ontvangen. Van een suikeroom, meestal in Amerika. Maar dat gebeurt eigenlijk nooit, behalve in boeken. Of in een film.

Het kan ook gebeuren dat je er familieleden bij krijgt die wel degelijk hebben bestaan, maar van wie je dat gewoon niet wist. Het is familie die je best gekend zou kunnen hebben, die je gesproken kunt hebben, maar die er gewoon niet meer is. Om dat soort familie gaat het vanmiddag. En dat betreft op deze plek, wat mij aangaat, de twee broers Rudolf Ludwig en Werner Benno van Gelder.ⁱ Het waren neven van mijn vader, achterneven van mij, en achter-achterneven van mijn nichtjes Anneke en Liesbeth die hier ook aanwezig zijn.

Toen Liesbeth mij opbelde dat hier in Maastricht struikelsteentjes ter nagedachtenis van Rudolf en Werner geplaatst zouden worden, ging er bij mij een licht op. Niet dat er door mijn ouders of anderszins in de familie ooit over hen gesproken is, maar dat in Maastricht twee broers, die verre familie waren, gewoond hadden, dat kwam mij vagelijk bekend voor. Dat zat zo.

Zo'n twintig jaar geleden deed mijn zusje Els, de moeder van Anneke en Liesbeth, genealogisch onderzoek naar de familie en stuitte toen al op die broers. Ik zocht toen mee, maar het onderzoek liep vast.ⁱⁱ

Nu wilde ik eindelijk wel eens weten hoe het werkelijk zat.

Ik heb de papieren van twintig jaar geleden erbij gehaald en ben verder gaan zoeken. En graag vertel ik u kort iets over wat ik toch nog gevonden heb.

Zoals gezegd, ik heb de twee broers niet gekend, ik heb nooit iemand gesproken die hen heeft ontmoet of die ook maar een flits van een herinnering aan hen heeft. Er is geen brief, geen foto, geen snippet papier van hen overgebleven. Juist daarom wil ik het weinige wat over hen wel bekend is aan u meedelen.

Ooit, in het midden van de achttiende eeuw, kwam een verre voorvader uit Polen naar Nederland. Hij heette Leijzer. Hij vestigde zich in Gelderland, in de Achterhoek, in het dorpje Aalten. Hij kreeg een zoon en die kreeg een zoon die Philip Leijzer heette. We zijn nu midden in de tijd van Napoleon en Napoleon richtte de Burgerlijke Stand op. Iedereen moest een achternaam hebben en deze Philip Leijzer noemde zich Leijzer van Gelder. Zijn nageslacht verspreidde zich over Nederland. Ik zal er geen oud-testamentische opsomming van maken, maar de achterachterkleinzoon van deze Leijzer van Gelder had drie zonen: Abraham Alexander, Salomon, en alweer een Leijzer.ⁱⁱⁱ

Abraham Alexander was mijn grootvader. Zijn broer Leijzer was de vader van Rudolf en Werner. Hij moet een avontuurlijke man zijn geweest. Hij was fotograaf en emigreerde in 1893 naar Chicago. Dat duurde niet lang, want een paar jaar later keerde hij terug naar Europa en vestigde zich in Duitsland. Eerst in Halberstadt en daarna in Essen. Daar trouwde hij.^{iv} Het echtpaar kreeg drie kinderen: Irma Friederike in 1901, Rudolf Ludwig in 1908 en Werner Benno in 1909. Ze zijn alledrie opgegroeid in Essen.

In augustus 1933 verhuisde het gezin naar Nederland. Dat is natuurlijk geen toeval. In januari van dat jaar was Hitler aan de macht gekomen en vrijwel onmiddellijk begonnen de nazi's met hun anti-joodse maatregelen.

Vader, moeder en de drie kinderen Van Gelder hadden de Nederlandse nationaliteit zodat ze zich zonder problemen in Nederland konden vestigen.

Ze woonden aanvankelijk in Den Haag, maar in 1937 verhuisden de broers Rudolf en Werner van Gelder naar Maastricht. Ze staan geregistreerd als haringventers. Beiden zijn ongehuwd.

Een jaar later volgde hun moeder. Zij overleed al snel. Pas in 1939 komt hun vader naar Maastricht.^v Hij en zijn twee zonen staan op 6 mei 1941 geregistreerd, hier op de Alexander Battalaan 2b.

Inmiddels is de oorlog uitgebroken en de Duitse bezetter neemt dagelijks strengere, beperkende anti-joodse maatregelen. Het leven werd hen onmogelijk gemaakt. En vanaf 1942 beginnen de deportaties.^{vi} Aan elk van die deportaties ging een verplichte melding vooraf. Op 25 augustus 1942 vond zo'n melding plaats in Maastricht. Men moest zich melden in het schoolgebouw van de Professor Pieter Willemstraat hier in Wyck.^{vii} Waarvoor moest men zich melden?

Ik citeer: 'Voor eventuele deelname aan een, onder politietoezichtstaande werkverruiming in Duitsland'.

Ook Werner en Rudolf van Gelder en hun vader ontvingen zo'n oproep. Maar zij moeten de bui hebben zien hangen. Zij wisten wat er in Duitsland gebeurde, zij zullen zich gerealiseerd hebben dat de ultieme deportatie en de uiteindelijke vernietiging ook hen te wachten stonden.

Ze trokken hun conclusie. Want wat lezen we in het Algemeen Politieblad, nr. 27 van 17 september 1942?

De Commissaris van Politie te Maastricht verzoekt daarin 'opsporing, aanhouding en voorgeleiding van zowel Rudolf als Werner van Gelder', beiden vishandelaren. Zij hadden allebei zonder de vereiste vergunning de stad verlaten.^{viii}

Ze moeten dus zijn ondergedoken, evenals hun vader.

Uiteindelijk, bijna twee jaar na hun verdwijning, zijn ze toch gepakt, want op 3 juni 1944 worden ze geïnterneerd in kamp Westerbork. Daar worden ze opgesloten in een strafbarak (om precies te zijn in barak 67). Hier kwamen Joden terecht, die zich hadden onttrokken aan maatregelen van de bezetter. Met name opgepakte onderduikers. Deze gevangenen werden kaalgeschoren en kregen gevangenis-kleding. Anne Frank kwam hier precies twee maanden later terecht.

Op 31 juli van dat jaar, 1944, worden de twee broers op transport gezet van Westerbork naar Theresienstadt.^{ix} Vandaar gaan ze op 28 september naar Auschwitz. Dit betreft een groep van 3000 Joden.^x De broers Van Gelder behoren tot de weinige overlevenden. Ze blijven maar kort in Auschwitz. In de tweede helft van 1944 begonnen de Duitsers, omdat het Rode Leger naderde, Auschwitz te ontruimen. Toen volgden de lange voettochten naar andere, meer westelijk gelegen kampen. Dit waren de

beruchte dodenmarsen. Een zo'n kamp was Dachau bij München. Beide broers kwamen daar aan op 10 oktober 1944. Maastricht is dan al een maand bevrijd.

Rudolf (gevangene nummer 115655) overleed daar op 5 december 1944.^{xi} Maar Werner (gevangene nummer 116265) heeft de bevrijding door de Amerikanen op 29 april 1945 nog meegemaakt. Daarna ontbreekt van hen elk spoor.

Wat mij trof is dat de twee broers in die jaren altijd samen zijn opgetrokken. Ze hebben zich beiden niet gemeld en zijn waarschijnlijk samen ondergedoken. Ze bleven bij elkaar in drie kampen en op die dodenmars. Dat Werner en Rudolf zowel de strafbarak van Westerbork, en vervolgens Theresienstadt, Auschwitz, de dodenmars en nog enkele maanden Dachau hebben overleefd, wijst erop dat ze beschikten over een sterke constitutie. Als ze werkelijk haringventers zijn geweest, dan heeft misschien het dagelijks buiten werken, in weer en wind, of het staan op de markt hen gehard, maar dat is maar een idee van mij.

We zijn, dames en heren, inmiddels de andere familieleden even uit het oog verloren. De zuster van de twee broers, Irma Friederike, was coupeuse en huwde in Amsterdam.^{xii} Zij, haar man en hun dochtertje werden in Auschwitz vergast.

Maar hun vader, Leijzer van Gelder, heeft de oorlog overleefd, hoe weet ik niet. Maar op 28 juli 1945, zo'n tien maanden na de bevrijding van Maastricht, vestigde hij zich weer in de stad.^{xiii} Maar waar waren zijn zonen?

Zoals voor honderdduizenden nabestaanden in heel Europa begon voor Leijzer van Gelder een zoektocht, een vraagtocht. Een paar weken na zijn terugkeer in Maastricht plaatste hij een advertentie in het Nieuw Israelietisch Weekblad met het verzoek om inlichtingen over zijn twee zonen, Rudolf en Werner, 36 en 37 jaar oud.^{xiv} Het enige wat hij van hen wist was dat ze vanuit Theresienstadt naar Auschwitz waren vertrokken. Vermoedelijk kreeg Leijzer antwoord van het Rode Kruis. Dat antwoord luidde dat Rudolf Ludwig in Dachau was overleden en dat Werner Bruno stond opgegeven als 'vermist in Beieren'.

Ik kom aan het eind van deze summiere reconstructie.

Vader Leijzer van Gelder vertrok uit Maastricht naar Amsterdam. Misschien hoopte hij hier zijn broers Abraham Alexander en Salomon te treffen. Maar die waren beiden vergast. Leijzer vestigde zich vervolgens in Rotterdam waar hij in 1957 overleed, 81 jaar oud.

Dit is alles wat ik weet van het gezin van Rudolf en Werner van Gelder, van hun vader Leijzer, hun moeder en hun zuster Irma.

Zij vormen de familie die ik er ineens heb bijgekregen.

Ik had deze mensen gekend kunnen hebben. Het mocht niet zo zijn. Het enige wat ik heb kunnen doen, en waar mijn zusje Els al mee begonnen was, is om hun levensgeschiedenis, hoe rudimentair ook, te reconstrueren.

Ikzelf zal voortaan, als ik weer eens in Maastricht ben, deze kleine omweg naar de Alexander Battalaan 2b nemen. Dat is toch wel het minste wat ik kan doen.

Ik stel het zeer op prijs dat deze gedenksteentjes hier nu zijn geplaatst. Ik dank het Maastrichtse Struikelsteentjes Comité en ook Sandra Kostons voor hun belangeloze inzet voor het plaatsen van de steentjes voor deze twee broers.

En ik dank u voor uw aandacht.

Nawoord

Na het uitspreken van deze tekst benaderde ik Het Oorlogsarchief van het Nederlandse Rode Kruis. Daar bleek men nog over nadere informatie te beschikken, gebaseerd op twee documenten die hieronder staan gereproduceerd (met dank aan Raymund Schütz).

Volgens de zogeheten *Häftlingsfragebogen* van het concentratiekamp Dachau van Werner Benno van Gelder werd hij op 20 mei 1944 gearresteerd in Voorburg. Vermoedelijk zat hij met zijn broer Rudolf op hetzelfde adres ondergedoken. Na arrestatie werden de arrestanten direct overgebracht naar de gevangenis Scheveningen en vandaar naar Westerbork op 3 juni 1944.

Door middel van een aanplakbiljet, vermoedelijk daterend uit de zomer van 1945, verzocht Leo (d.w.z. Leijzer) van Gelder om inlichtingen over het verblijf van zijn kinderen, zijn schoonzoon, zijn ooms Abraham en Salomon en van nog tien andere familieleden. Op het biljet staan pasfoto's van van zowel Werner als Benno. Zo kregen de twee broers toch nog een gezicht.

ⁱ Hij staat ook wel vermeld als Werner Bruno.

ⁱⁱ Het verwarrende was dat ongeveer in dezelfde tijd nog twee broers Van Gelder in Maastricht woonden, namelijk Louis (Groningen 1893) en Leonard Philip (Groningen 1897), beiden fotograaf.

ⁱⁱⁱ Alledrie zijn ze geboren te Winterswijk, Abraham Alexander in 1872, Salomon in 1874 en Leijzer in 1876.

^{iv} Met Joanna van Gelder (Essen 1877 - Maastricht 1939).

^v Hij vestigt zich op de Sint Nicolaasstraat 54.

^{vi} In 1941 stonden 515 Joden in Maastricht geregistreerd. Van 120 is bekend dat ze de oorlog hebben overleefd (J.M. Lemmens, *Joods leven in Maastricht* (Maastricht 1990), p. 92).

^{vii} Op 8 april 1943 kon de *Höhere SS- und Polizeiführer* Hanns Rauter melden dat de laatste Joden uit heel Limburg waren afgevoerd en wel naar kamp Vught. Zie artikel van Annelies en Herman van Rens 'Limburg is *judenfrei*. Deportaties van Joden uit Limburg, en speciaal uit Beek, tijdens de Tweede Wereldoorlog, een drama in drie bedrijven' (geplaatst op www.dodenherdenking-beek.nl).

^{viii} Zij staan al vermeld als 'voortvluchtig' op de lijst die behoort bij de brief van de Maastrichtse commissaris van politie aan de officier van justitie van 26 augustus 1942 (Collectie A. Drielsma).

^{ix} Er zijn zeven transporten vanuit Westerbork naar Theresienstadt geweest.

^x Tussen 28 september en 28 oktober 1944 deporteert de SS vanuit Theresienstadt 18.402 gevangenen naar Auschwitz. Ongeveer 1574 van hen overleven de oorlog (*Holocaust Encyclopedia*). Volgens J. Presser *Ondergang* (Den Haag 1965), deel II, p. 498 bevonden zich daar 'juist ook zeer veel van de krachtige personen'.

^{xi} *Holocaust Survivors and Victims Database*. Daarin een verwijzing naar de in New York City gepubliceerde krant *Aufbau* (ID: 20548). Zie ook <http://stevemorse.org/dachau/dachau.html>.

^{xii} Zij huwde met Isidore Eduard Kaas (Amsterdam 1900 - Auschwitz 1942); hun dochtertje heette Johanna Jeannette.

^{xiii} Op de André Severinstraat 65.

^{xiv} In het nummer van 28 juli 1945.